

**Продолжение публикации материалов
Международной славистической конференции
«Славянские языки и литературы в синхронии и диахронии»**

Кр. Колева, Д.-Д. Атанасова

**Нови употреби на възвратни глаголи
в съвременния български книжовен език –
тенденция или ненормативност**

Анотация: В текста е анализирана засилващата се употреба в съвременния български език на възвратния безличен глагол случва се / случи се и дериватите му. Посочени са причината за явлението, новата синонимия, дискурсивните практики, тенденциите, границите между стандарта и субстандарта, свързан с нонсенса.

Ключови думи: съвременен български език, безличен възвратен глагол случва се / случи се, иновация, тенденции, ненормативност

Abstract: This text analyzed the usage of the frequently found neutral impersonal reflexive verb *sluchi se // sluchva se* ('to happen') and its derivatives in contemporary Bulgarian language. Apart from their normal use, which is mainly explained by means of the synonymic order in which the verb is dominant, these verbs are often found with (to a certain degree) irregular uses. Their appearance is due to the influence of English language (syntagms with 'to happen') and is typical for the journalistic style and political discourse. The influence of this innovation in other language styles (mainly the scientific) poses the question if this phenomenon is just a linguistic fashion or marks a tendency.

Key words: modern Bulgarian language, impersonal reflexive verb to happen, innovation, influence, trend, substandard

Изследването е направено на базата на лично събиран в продължение на над десет години емпиричен материал, регистриращ появата на нови употреби на често срещани възвратни глаголни лексеми в различните функционални стилове на книжовния български език. Периодът се характеризира с изключителна динамика на процесите в езика не само защото в края миналото столетие (и хилядолетие) – началото на новото те се ускоряват поради интензифицирането на центростремителните и центробежните сили, които го движат. За българския език това се отнася в още по-голяма степен, тъй като обществената среда, в която той функционира и която отразява, се променя рязко. Преходът от тоталитарна към демократична обществена система има специфично вербализиране, което започва от политическото говорене, намира благоприятна среда в медиите, повлиява езика на улицата главно в градската среда, смесва се със сленга на различни социални и възрастови групи и «се отваря» за влияние отвън, което е в синхрон с европеизацията и глобализацията на процесите в обществото.

Рефлексивните глаголи не са случаен обект за наблюдение. Тяхната специфична конотация очевидно генерира иновативните значения, като същевременно е благоприятна почва за изразяване на повече рефлексии спрямо обществените промени, отколкото са описани. Доколко обаче те са разбираеми за носителите на езика и са резултат от логиката на комуникативните процеси в социума и следователно подлежат на кодифициране или остават в зоната на субстандартата, където кореспондират с колоквиализацията в езика като важна характеристика на промените в информационното общество, е въпрос, който се разглежда тук в по-широк план. Смятаме, че адекватното му решение е в парадигмата на културната антропология, а допълнителен инструментариум предоставят социолингвистиката, езиковата контактология, езиковата мода и екологията на езика. Критерий за нормативност е официалната лексикографска практика.

В този текст представяме модела на анализ по темата върху най-честотния възвратен глагол и неговите деривати – случва се / случи се – ярък пример за лексикализацията на иновация, стимулирана от хиперезика – английския (*to happen*), която има лавинообразен и агресивен характер на разпространение и изтласква редица домашни синоними (наред с контекстовите), като става, бива, извършва се, осъществява се, намира се.

Екскерпирани са всички кодификационни и тълковни речници, като за тестване на наличието на тенденция се опираме на ресурси, включващи речниковия състав от средата на XX век до наши дни – достатъчен синхронен срез и за двете форми на езика. В анализа прилагаме концепцията на Карл Гутшмит за езиковата тенденция [Гутшмит 1998: 98].

Возвратният глагол случва се / случи се има нова конотация, получена в резултат на променената обществена среда. Тиражирането на този идиом в печатните медии (включително и в електронни издания, сайтове, блогове, со-

циални мрежи и пр.) го превръща от лексикализирано явление в тенденция [Колева 2009]. Факт е ежедневната делнична рубрика «Какво се случва» в националния радиоефир. Постепенно покрай безличното какво се случва зачестява употребата и на какво ми се случва. Паралелизмът в лексиката при говоренето / писането по обществени и по лични теми е симптоматичен. Той е огледало на процесите в постоталитарния преход, от които гражданското общество е дистанцирано. Описването на събития, които се планират, като резултат от случайното добива масов характер. Тази иновация все още не е санкционирана от кодификатора, въпреки отделни критични езиковедски публикации. Иновациите са постоянно явление в езиковата практика и са чест обект на изследване. Те са свързани с тенденцията към центробежност, характерна за всеки език. Някои от иновациите са продукт на интерференция, резултат от неизбежната глобализация в съвременната езиковата ситуация. Медийният дискурс има голямо влияние за навлизането на новите елементи, което в някои книжовни езици, между които е българският, се отчита и при кодификацията им [Станков 2002]. Има ли място в езика всяка иновация? Винаги ли тя е в съзвучие с конотативните му възможности. Този реторичен въпрос отнасяме към нови употреби на един от най-фреквентните (заради семантика им) глаголи във всеки език.

Активизирането на употребата на безличния глагол случи се // случва се в речта е от началото на века. Той се предпочита пред синонимите му става, бива, извършва се, среща се – независимо от нашата воля, случайно. Интересно е да се отбележи, че изследваният глагол не се среща като ключова дума в българската фразеология [Нанов, Нанова 2000]. Ако първоначално иновацията е по-ограничена и се среща само в медийния дискурс [Колева 2003] главно при буквален превод от английския на синтагми с *to happen*, напр. Какво ще се случи утре в България? Днес мнозина се питат Какво се случва? Защо се случва? Къде се случва? Глаголът е навлязъл дори в научния стил: Най-често вмъкването на звукове се случва при чужди думи.

Приемаме за безлични глаголи само двата лексикални разреда – ‘природни явления’ и ‘душевные състояния’. При тях не може да се посочи някаква същина като глаголно лице. Те са обособявани като «безлично спрежение». [Теодоров-Балан 1958; Андрейчин 1978] В останалите случаи, към които спада и изследваният глагол, става дума за функционална безличност, изразявана чрез средствата на синтаксиса (изключване на субекта, прибавяне на възвратна клитика и др.) и на морфологията (нулева флексия за лице и число). Само у Л. Андрейчин е посочен единствен пример за безлична употреба на този възвратен глагол: случва се, че... [Андрейчин 1978: 134].

За засилената употреба на случи се // случва се изобилие от примери има в медиите, в хода на парламентарните дебати, в реклами, в социалните мрежи и в разговорната реч. Лично събираният от нас повече от десет години корпус е много голям. Примерите в текста са представителна извадка според

нормите в социолингвистиката. Посочването на конкретния източник не е релевантно за целите на изследването, затова този тип информация тук липсва. Чести са примерите от типа на: Конферентният превод от Брюксел се случва в тази кабина. Виждате какво се случва с българите в Украйна. Те спомогнаха четенето на лекции в университетската библиотека да се случи. В бутилките се случва бавна ферментация. Към тях може да се добавят и съчетанията на глагола с кратките дателни форми на третоличните местоимения със значение ‘сполетява ме’ в изречения от типа Не искам да ми се случи (вм. да ме сполети) неприятна изненада. Извън контекста тези употреби на безличния глагол са приемливи, защото могат асоциативно да се свържат с обичайни за разговорния език изрази от типа на: Всичко се случва. Случва се и в най-добрите семейства. Голямо нещастие ни се случи.

Не е необходим обаче контекст, за да установим, че в някои изречения употребата на глагола е несъвместима със случайното, със случката ‘дребно събитие, станало – обикновено без да му се надяваме’ [Андрейчин 1973], тъй като дискурсът е обществено-политически: По много теми дебатът се случва в медиите. Изявлението на Тимошенко се случи, след като украинският парламент гласува днес за отстраняване на президента. Медиите тук ще се случат по интернет. От прокуратурата решават какво ще се случи. Какво не се случи на Консултативния съвет за национална сигурност. Какво ще се случи в неделя с БСП? Ако в тези примери откриваме конкуренция в семантичното поле или сигнали за модата в езика, смущение и недоумение предизвикват изречения от типа: Назначенията, които се случват в цялата държава. Този дебат ще се случи на 5 октомври. След това преписката се случи в МВР. Реклама за сирене, която се случва. В тях употребата на безличния глагол е в противоречие с логиката. Неуместна е синонимната редакция с високочестотния глагол става / стана или с бива, среща се / срещна се заради еднозначността им по отношение на ограничаващата семантика ‘независимо от нашата воля’, нарушена в примерите. Пресупозицията ‘известно, планирано, зависимо’ в тях е ясна чрез ключови за обществено-политическия дискурс думи, като: назначение, дебати, преписка, реклама и влиза в логическо противоречие със ‘случайното, независимото от волята ни’, което означава неправилно употребеният в тези изречения глагол. Те звучат изкуствено, а някои предизвикват нежелан комичен ефект.

Конструирането на такива синтагми може да се обясни с лексикалната интерференция при калкирането от английския: След доклада «Хътън» доверието в кабинета на Блеър се обърна и това се случи вчера (Би Би Си); Този ден ще се случи ‘ще дойде’ (реплика от американския сериал «The Bold and the Beautiful»); Много малка част от медалите се случват извън тази сцена (превод в ефир от олимпиадата в Сочи). Популярни личности мултиплицират употреби, като: Ще се случи социално напрежение. По начина, по който се

случват гласуванията в Народното събрание. Мисловни коридори, които пресичат това, което се е случвало в българската литература.

Все по-често срещаща се е необичайната употреба на глагола случи се // случва се и на дериватите му в изречения от типа: Вече всичко се случва онлайн. Любен Дилов ни помогна да случим този форум в 65-а аудитория на Софийския университет. Т.г. случването на наградите «Икар» се случва за 40-и път. Ще разберем защо и как сме се случили на този свят – как е станало сътворението на света. След това да се случат хората, които ще осъществят концепцията за архитектурата на града (София). Паметникът на Тодор Колев се случва в Шумен. Благодарна съм на шанса, че ми се случи Бургаският театър. Този форум може да се случва през бизнес, през интелигенция, през различни клубове, които помагат да се случват подобни каузи. Много ми се иска да ми се случат герои като на Джеръми Айрънс. Разрешавам на щастливите събития да се наредят на опашка, за да им се случат аз. Неслученият канон (заглавие на книга, автор М. Кирова). Случката «Култура» в Пловдив като кандидат за европейска столица на културата 2019. Известни журналисти и интелектуалци, висши държавни служители и политици тиражират ежедневно тези иновации в медиите. Посочените употреби не са нормативни. Те не са включени в речниците, не са коментирани и заслужават специално внимание поради голямата им фреквентност.

Как да обясним тази неправилна употреба. Ключът към отговора на въпроса е в смесването на два различни по функции възвратни глагола: личния глагол случва се (св.) // случвам се (несв.) и безличния случи /ми/ се (св.) // случва /ми/ се (несв.), образувани от обикновения глагол случва (св.) // случвам (несв.). Интересно е, че в повечето речници трите двойки глаголи са представени по различен начин.

Изследваният функционално безличен глагол има две разновидности и употреби:

1. Третоличен глагол + възвратно-лично местоимение се: случи се // случва се ‘става, бива, среща се – независимо от нашата воля’ [Младенов 1959: 236]. В най-новите тълковни речници е добавен глаголът извършва се [Буров 1994: 835]. В синонимните речници обаче той не фигурира. В тях глаголът бива е отбелязан като разговорен със синоним модалният глагол може, също разговорен [Нанов, Нанова 2000: 38].

2. Третоличен глагол само в ед. ч. + кратка дателна форма на третоличното местоимение (ми, ти, му, ѝ, ни, ви, им) + възвратно-лично местоимение се: случи ми се // случва ми се ‘сполетява ме, става с мене, на мене’ [Буров 1994: 813].

Синонимните речници добавят глаголите: връхлита ме, постига ме и съчетанието идва ми до главата разг. [Нанов, Нанова 2000: 932] с вариант дохожда ми до (на) главата разг. [пак там: 562].

Единствено в тълковния Речник на съвременния български книжовен език има бележки, свързани с парадигмата и със стилистичната употреба на тази разновидност на глагола:

той има само сингуларна форма
лексемата е разговорна.

Ясна е зависимостта между семантиката (+ възможностите за синонимна замяна) и формата на думите. В семантичното поле на случайното 'появило се, възникнало без предварително обмисляне и организиране; непредвидено, неочаквано', към което принадлежат и производните от коментирания глаголи имена случай, случаен, случайност, sluка, наслука, най-маркирани са (функционално) безличните глаголи и най-ограничен е списъкът с техните значения и синонимите им. Макар разнообразният в езиково отношение материал да може да се класифицира по няколко начина, семантичният подход разкрива механизма на появата на некодифицираните употреби на функционално безличните глаголи в резултат на интерференцията между значенията на възвратно-личния и безличния глагол, чиято сфера на употреба се е разширила поради разговорния им характер, което се потвърждава в плана на изразяването чрез пълната парадигма от темпорални и модални форми и синтаксеми. Тази «разговорност» се поддържа от днешния медиен популистски език, който от една страна е в тон с модерния политически дискурс, а от друга е подчинен на комерсиалния интерес.

В събрания от нас корпус «случайни» се оказват различни неща, които са невъзможни без активно и планирано действие. Те се подреждат в няколко групи според честотата им на употреба.

Първата включва най-често срещаните примери, при които е възможна синонимна редакция на безличния глагол със стана // става и върши се, извърши се // извършва се, но ключовите думи и съчетания, голямата част от които спадат към официалната политическа лексика, не допускат случайното: Разширяването на Европа ще се случи. Скандалът, който се случи в СДС. Тази употреба се среща и в по-широк тематичен кръг: Ще видите една топка и какво се случва с нея. На колко хиляди години се случва появата на Марс? Изследваният глагол се употребява с това значение и в заглавия: Какво се случва в лявото пространство?

Втората много интересна употребата на случи (ми) се // случва (ми) се е вместо глагола има и по-рядко няма. Значението 'наличие / отсъствие' е ново и не е регистрирано: Добрата новина току-що се случи. В живота, който ми се е случвал, съм била убедена в едно. В някои случаи иновацията се дублира с обичайния за този контекст глагол: В България не се е случвало да има такава институция.

Третата по-голяма група употреби са със значение (не) се осъществява: Ще се случат ли тези решения след пленума на БСП? Обещанията не се случиха.

Четвъртата употреба на коментирания глагол, близка на предходната, е със значение състои се // състоява се: Протестът срещу войната в Сирия не се случи. Премиерата на «Идеалният мъж» се случи вчера в Народния театър.

Единичните употреби на функционално безличния глагол, които са характерни за възвратно-личния, имат следната семантика:

1) провеждам се: Дано конференцията не се случи както миналата година в Созопол.

2) произлизам: Кметът и полицаят всичко знаят и въпреки това нищо не се случва.

3) настъпвам: Наблюдаваме, докато неблагоприятните последици от присъединяването към Европейския съюз не се случат.

4) идвам / дойда: Този ден ще се случи.

5) появявам се: Не че не могат да се случат и нови употреби на тези глаголи.

6) падне (ми) се: Кой отбор не искаш да ти се случи в първенството?

7) получи се: Доста трудно се случват нещата у нас.

8) (не) успявам: Мандатът на «Коалиция за България» не се случи. Тази употреба се среща само в контекст, свързан със семантиката 'лице', индиректно присъстваща при сложното название.

Примерите от този тип иновация, които се увеличават, са свидетелство за деструктивни резултати, за непознаване на базисна категория, на която се опират класификациите на основните класове думи. Все по-често, за да се разбере смисълът на съобщението, е необходимо да се потърси контекстов синоним не само на глагола, но и на именната част, която има конкретно значение и не позволява конотация със случайното, напр.: Бизнесът очаква гаранционният фонд да се случи. Досега взрив в метрото на Москва не се беше случвал. Театърът, който иска да се случва тук и сега.

Нонсенс. Когато глаголът е граматически маркиран, той ограничава избора на съществителни, с които може да се свързва, за да не се получава нонсенс от типа: Обичам темите, които се случват на хората. Българите случват живота. Случи се Истанбул. Трети март не се е случил на 3.ІІІ., ами на 19.ІІ.

Нонсенс е налице при смесването на част от парадигмата на обикновения глагол (неличните форми) с парадигмата на възвратно-безличния. Така глаголният апелатив случване, образуван от несв. гл. случвам, се оказва до атрибутив, изразен със съществително, без да има семантична връзка със случайното. В част от примерите е възможна синонимна редакция с безлични глаголи: Ако се съди по случването на посетители през летния сезон... ('Имаше посетители през летния сезон'). Случването на самото битие на човека е почти изцяло техническо ('В живота се наблюдава превес на техниката'). Но в някои медийни изяви замяната със синонимни глаголи е невъзможна и те не постигат целта си на изказване: Въздухът да се насити с това случване. Първото и второто случване на текста на пиесата ми беше в Студент-

ския театър. Това е същински предмет на случване. Тези драстични примери са доказателство, че в езика не може всичко да се случва.

През периода на прехода от тоталитаризъм към демокрация във вербалната комуникация в публичната сфера процесите, които очертават тенденции могат да се разглеждат както в контекста на глобализацията, така и на фона на конвергентно-дивергентните явления в езика. Стимулиращ фактор е и езиковата мода. Естествено динамиката в социалния живот и съпътстващият своеобразен хаос влияят върху езика. Полето на граматичната рефлексивност е свързано с рефлексивността в социалната онтология, което е тема на друго изследване.

В посттоталитарния език има засилена некнижовна употреба на езикови факти от всички равнища, което е своеобразно огледало на хаоса в социалната среда и е резултат от занемаряването на езиковата култура. Субстандартът нерядко изгласква нормата. Превръщането на екзотиката в езика в средство за комуникация, без да я нарушава, е тенденция.

Новите употреби на разгледаните възвратни глаголи и производните им, чиято семантиката не е прозрачна, а в някои случаи е ексцесивна, не могат да бъдат приети. Причините за появата им трябва да се търсят в дефицитите в обществото, а не в модата в езика и в четвъртата власт.

Литература

Андрейчин Л. Основна българска граматика. София, 1978.

Андрейчин Л. и кол. Български тълковен речник. София, 1973.

Буров Ст. и кол. (съст.) Съвременен тълковен речник на българския език с приложения. Велико Търново, 1994.

Гутшимит К. Понятието тенденция в Пражката лингвистична школа и неговото значение за синхронното изучаване на славянските езици // *Slavica Pragensia ad tempora nostra*. Praha, 1998. С. 98.

Колева Кр. Какво «се случва» в медийния дискурс // *Властта на медиите*. Шумен, 2003. С. 287–302.

Колева Кр. Езикова мода или тенденция (нови употреби на възвратни глаголи в българската реч. // *Езиковедски изследвания в чест на чл.-кор. проф. д-р Тодор Бояджиев, проф. д-р Венче Попова и проф. Петър Пашов*. София, 2009. С. 146–157.

Младенов Ст. (ред.). Речник на съвременния български книжовен език. Т. III. София: БАН, 1959.

Нанов Л., Нанова А. Български синонимен речник. София, 2000.

Станков В. (отг. ред.). Нов правописен речник на български книжовен език. София, 2002.

Теодоров-Балан Ал. Нова българска граматика за всякого, дял I. Св. III. София, 1958.

Сведения за авторките:
Красимира Дочева Колева,

Факултет по хуманитарни науки
Катедра по български език
Шуменски университет «Епископ Константин Преславски»

Krasimira Koleva,
assist. Professor
Faculty of Humanities
Department of Bulgarian language
Konstantin Preslavsky University of Shumen

Десислава-Девора Гошева Атанасова,
Факултет по хуманитарни науки
Руска филология, Българска филология
Шуменски университет «Епископ Константин Преславски»

Desislava-Devora Atanasova,
Russian studies, Bulgarian studies, BA
Konstantin Preslavsky University of Shumen